

सुलोचना महाकाव्यमा प्रयोगशीलता

डा. फणीन्द्रराज निरौला

सहप्राध्यापक, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं

phniraula@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेखमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित सुलोचना महाकाव्यमा प्रयोगशीलताका बारेमा निरूपण गरिएको छ। प्रयोगशीलतासम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणाका साथै पूर्वीय तथा पाश्चात्य काव्यशास्त्रका महाकाव्यसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार मानी महाकाव्यमा प्रयोगशीलताको खोजी गरिएको छ। महाकाव्यको प्रारम्भ र सर्गबन्धता जस्ता केही पक्षलाई हेर्दा काव्यशास्त्रीय मान्यताको पालना गरिएको देखिए पनि विषयवस्तुको चयन, नायक/नायिकाको चरित्रोद्घाटन, रस तथा लयविधान आदि तत्त्वहरूको प्रयोग नवीन किसिमले गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ। यहाँ पूर्वीय काव्यशास्त्रले आत्मसात् गरेका सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई प्रायः अस्वीकार गरिएको निष्कर्ष पनि निकालिएको छ। सामाजिक विषयवस्तुलाई अङ्गीकार गरी लेखिएको यस काव्यमा समाजका कुपरम्पराका कारण वियोगान्तसम्बन्धी मूल भाव निकै सशक्त र प्रभावकारी बनेको छ। करुण अङ्गी रसका रूपमा आएको यस काव्यलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउन अङ्ग रसका रूपमा आएका अन्य रसरूले मद्दत गरेका छन् भन्ने निष्कर्षका साथै लयविधानमा समेत प्रयोगशीलता पाइने कुरालाई विश्लेषणात्मक विधिका आधारमा निरूपण गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : करुणा, त्रास, पञ्चसन्धि, प्रयोग, स्वच्छन्दतावाद

१. विषयपरिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) नेपाली साहित्याकाशका मूर्धन्य स्रष्टा हुन्। नेपाली साहित्यमा सर्वोच्च महाकाव्यकारका रूपमा स्थापित देवकोटाले सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवै दृष्टिले अग्रणी स्थान ओगटेका छन्। २००२ सालमा प्रकाशित शाकुन्तल महाकाव्यबाट यिनको सफल महाकाव्यकारिताको प्रारम्भ भएको हो भने यसपछि २००३ सालमा मौलिक कथामा आधारित सुलोचना लेखेर यिनले सामाजिक विषयवस्तुलाई समेत नेपाली महाकाव्यका क्षेत्रमा प्रवेश गराएका हुन्। होड र प्रतिस्पर्धाका क्रममा दस दिनमै रचिएको यो महाकाव्य देवकोटाको आशुक्रवित्तको उपजका रूपमा देखा पर्छ। यसपछि यिनका ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित महाराणाप्रताप (२०२४) र पृथ्वीराज चौहान (२०४९), मौलिक तर लोककथात्मक र रोमान्सेली विषयवस्तुमा आधारित वनकुसुम (२०२५) तथा ग्रीसेली पौराणिक गाथामा आधारित प्रमिथस (२०२८) प्रकाशित भएका पाइन्छन्। नेपाली महाकाव्यका क्षेत्रमा देवकोटाको आगमनसँगै आधुनिक र मौलिक महाकाव्य लेखनको प्रारम्भ भएको हो र यिनको उत्कृष्टतम प्रतिभा पाएर फस्टाउँदै र विकसित हुँदै यस विधाले चरमोत्कर्षमा पुग्ने अवसर पनि पाएको हो।

‘प्रयोग’ शब्द अङ्ग्रेजीको ‘experimental’को पर्यायका रूपमा नेपालीमा प्रयोग गरिँदै आएको छ। यो शब्द मूलतः विज्ञानको अन्वेषण र कार्यविधिसँग सम्बन्धित छ (जोशी, २०६६, पृ. ११८)। यसको सामान्य अर्थ निरन्तर प्रयत्न गर्नु भन्ने हुन्छ तर ‘एम्पेरिमेन्टल’ शब्द साहित्यमा प्रयोग हुँदा केही फरक तात्पर्यमा भएको पाइन्छ। खास गरी साहित्यका

विभिन्न विधामा परम्पराको विरोध तथा केही मात्रामा समर्थन गर्दै कुनै वस्तु वा विषयलाई व्यवहारमा उतार्ने कार्यका तात्पर्यमा र नीति, नियम, सिद्धान्त आदिको स्थापना गरी कार्य रूपमा लगाउने प्रक्रियाका तात्पर्यमा पनि यो शब्द प्रयोग गरिन्छ (त्रिपाठी, २०६५, पृ. ८२९) । प्रयोगशीलको अर्थ नयाँ नयाँ प्रयोग भइरहने, प्रयोगका लागि उपयुक्त वा परिवर्तन भइरहन सक्ने भन्ने हुन्छ भने प्रयोगशीलता भन्नाले नयाँ नयाँ प्रयोग भइरहने अवस्था वा परिवर्तन भइरहने स्थिति भन्ने हुन्छ । साहित्यका क्षेत्रमा देखा परेको प्रयोगशीलता एक नवीनतम चिन्तन हो । यस चिन्तनले परम्परित मूल्य तथा आस्थालाई भङ्ग गर्दै नवीन मान्यता स्थापित गर्दै आएको छ । प्रयोगशीलता आफैमा नयाँ कुरा वा तरिकाको खोजी गर्नु भन्ने अर्थ वहन गरी देखा परेको विषय भएकाले वर्तमान परिवेशमा यो चिन्तन निकै लोकप्रिय बनेको पाइन्छ । अन्ततः परम्परागत मान्यता विस्थापित गर्दै साहित्यमा नयाँ मान्यतालाई प्रयोग गर्न प्रयासरत रहनु साहित्यका क्षेत्रमा प्रयोगशीलता हो (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४४) । प्रयोगशीलता विश्वसाहित्यमा स्थापित मान्यता भए पनि नेपाली साहित्यमा प्रयोगवादका नामले सुपरिचित बन्न पुगेको देखिन्छ । वस्तुतः प्रयोगशीलता साहित्यका क्षेत्रमा परम्परागत मूल्य र मान्यताभन्दा फरक तथा नवीन प्रयोगका रूपमा देखा परेको मान्यता हो । प्रयोगशीलताको तात्पर्य साहित्य रचनाको समग्र परम्पराबाट मुक्त भएर नयाँपनको प्रयोग हो । रचनाकारका दृष्टिकोण, विषयवस्तु, शैली, वर्णविन्यास, दर्शन, स्थापित परम्परा, स्वीकृति वा मान्यतामध्ये कुनै एक वा सबैलाई भत्काएर पनि रचनाकारितालाई जीवित राख्ने जुन चेष्टा हुन्छ त्यही नै प्रयोगशीलता हो । यसरी साहित्यका क्षेत्रमा प्रयोगशीलता भनेको नवीन धारणासहितको साहित्य सिर्जना गर्नु हो । स्रष्टाले परम्परागत मूल्य र मान्यताबाट मुक्त भएर वा रचनाका अवयवहरू सबैलाई भत्काएर रचनाकारितालाई जीवित राख्ने प्रयास नै प्रयोगशीलता हो । यसरी विशेषतः परम्पराका सापेक्षतामा रचनामा नवीनपन देखिनु आफैमा प्रयोगशीलता हो ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले *सुलोचना* महाकाव्यमा परम्परागत लेखनशैलीभन्दा विषयवस्तुको चयन, पात्रविधान, रसविधान, लयविधानलगायतका पक्षहरूमा केही नवीन शैली अपनाएको पाइन्छ । यस महाकाव्यका बारेमा विविध कोणबाट विद्वान्हरूबाट विश्लेषण गरिएको पाइए पनि यस महाकाव्यको प्रयोगशीलताका बारेमा भने विमर्श भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयोगशीलताको प्रयोग केकस्तो रूपमा भएको छ भन्ने समस्यामा यो अध्ययन केन्द्रित छ । अतः प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयोगशीलताको खोजी गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य हो । शोधकार्यको उद्देश्यअनुरूप महाकाव्यमा प्रयोगशीलतालाई विभिन्न विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण छ । महाकाव्य पनि एउटा समयसापेक्ष विधा भएकाले र *सुलोचना* महाकाव्यमा कविले केही परम्पराभित्र नवीन प्रयोग गरेकाले यस शोधमा उठाइएका प्राज्ञिक समस्याको समाधानका लागि प्रयोगशीलतासम्बन्धी मान्यताका साथै महाकाव्यका अभिलक्षणका आधारमा *सुलोचना* महाकाव्यको विश्लेषण गर्नु नै यस लेखको सीमा हो ।

२. अध्ययनविधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनमा कविताको बृहत् रूप महाकाव्य विधाले सैद्धान्तिक मान्यता र विधागत पहिचानसमेत स्थापित गरिसकेका सन्दर्भमा महाकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *सुलोचना* महाकाव्यमा प्रयोगशीलताको अभिव्यक्तिको विश्लेषण गर्दा स्थापित मान्यताका आधारलाई सैद्धान्तिक ढाँचा मानेर शोध समस्याको प्राज्ञिक निष्कर्ष निकालिएको छ । पुस्तकालय विधिबाट सम्पूर्ण सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी यस अध्ययनको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *सुलोचना* महाकाव्यलाई लिइएको छ । यसै कृतिबाट प्राथमिक सामग्रीको अर्थानपनका सन्दर्भमा विश्लेषणात्मक पद्धतिको उपयोग गर्दै अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ । महाकाव्य विश्लेषणको मुख्य आधार देवकोटाको महाकाव्यमा

प्रस्तुत प्रयोगशीलतालाई मानिएको छ । प्रयोगशीलताको अध्ययनका निम्ति नेपाली भाषाका समालोचनात्मक ग्रन्थ, कोशहरू तथा साहित्यशास्त्रबाट द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषणका सन्दर्भमा द्वितीयक सामग्रीकै रूपमा नेपाली भाषाका समालोचनात्मक ग्रन्थहरू, अनुसन्धानात्मक लेखहरू आदिको पनि उपयोग गरिएको छ । विश्लेषण र मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा यथास्थानमा उद्देश्यपूर्ण छनोट विधि तथा गुणात्मक ढाँचाको समेत उपयोग गरिएको छ ।

कविताको बृहत् रूपभित्र पर्ने 'महाकाव्य' शब्द 'महत्' र 'काव्य' गरी दुईवटा शब्दको संयोजनबाट निर्मित छ । 'महत्' को अर्थ ठुलो, महान्, उच्च वा विशाल भन्ने हुन्छ भने कविको कर्मलाई काव्य भनिन्छ । वस्तुतः कविको महान् कार्य नै महाकाव्य हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यसरी 'बृहत् महाकाव्य' भन्नाले विशाल महाकाव्य वा भीमकाय महाकाव्य भन्ने बुझिन्छ । कवितामा आएको आख्यान तत्त्वले सिङ्गो युगको प्रतिनिधित्व गरेपछि त्यसले बृहत् आकारको रूप लिन्छ । यसले सिङ्गो मानवसभ्यता र संस्कृतिलाई मात्र समेट्दैन अपितु सिङ्गो युगकै अभिव्यक्ति दिने काम गरेको पाइन्छ । कविताको बृहत् रूप महाकाव्यका बारेमा पूर्वीय एवम् पाश्चात्य विद्वान्हरूले छुट्टै चर्चा नगरी महाकाव्यकै चर्चा गर्ने क्रममा यसको भीमकाय रूपको सङ्केत भने गरेका छन् ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूमा महाकाव्यसम्बन्धी आचार्य भामहले प्रस्तुत गरेको मान्यता महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । उनले महाकाव्यमा महान् घटना र महान् चरित्रको प्रयोग हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको सन्दर्भबाट यसको व्यापकता अभिव्यञ्जित भएको छ भने अर्का काव्यशास्त्री दण्डीले महाकाव्यमा चतुर्वर्ग (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) फलप्राप्तिको उद्देश्य, नायकको आरोहअवरोहको चर्चा, पञ्चसन्धियुक्त र युगौयुगसम्मको स्थायित्वको चर्चा गरेबाट पनि यसको व्यापकताको सङ्केत मिल्छ । कविताको बृहत् रूपका बारेमा भामहदेखि विश्वनाथसम्मका संस्कृत काव्यशास्त्रीहरूले मूलभूत मान्यताहरू तयार पारेका छन् । महाकाव्य सर्गहरूमा बाँधिएको हुनुपर्ने, त्यसको नायक धीर, गम्भीर, गुणी, राजा, क्षत्रिय, सज्जन व्यक्ति ब्रह्मण वा देवता हुनुपर्ने, एउटा सर्गमा एउटै छन्द हुनुपर्ने र सर्गको अन्त्यमा छन्द बदल्नुपर्ने, कथा ऐतिहासिक वा प्रसिद्ध हुनुपर्ने, नाटकको जस्तै किसिलो गठबन्धन हुनुपर्ने, शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये कुनै एउटा रस अङ्गी रसका रूपमा प्रयोग हुनुपर्ने, चतुर्वर्ग फलप्राप्ति आदि लक्षणयुक्त हुनुपर्ने, महाकाव्यको प्रारम्भ मङ्गललाचरणबाट गरिनुपर्ने, न धेरै छोटो न धेरै लामो आठभन्दा बढी सर्गहरूमा रचिनुपर्ने, सर्गको अन्तिम पद्यले आगामी कथाको सङ्केत गरिनुपर्ने, प्रकृतिचित्रण, महाकाव्यको नामकरण कवि वा नायकको नामबाट अथवा कथावस्तुको आधार वा अन्य कुनै कुराका आधारबाट राखिनुपर्ने जस्ता लक्षणहरूको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ (पोखरेल, २०४०, पृ. १३२) । पूर्वीय विद्वान्हरूले जस्तै पाश्चात्य विद्वान्हरूले पनि महाकाव्यसम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । यस सन्दर्भ अरस्तुले अघि सारेका मान्यताहरू बढी महत्त्वपूर्ण छन् । उनका दृष्टिमा महाकाव्य त्यो काव्यरूप हो जसमा कथात्मक अनुकरण हुन्छ, जो षट्पदी (हेक्सामिटर) छन्दमा लेखिन्छ, जसको कथानक दुःखान्त नाटकको समान अन्वितियुक्त र कुनै आद्यन्त वर्णन गर्ने किसिमको हुन्छ तथा कथानकको आदि, मध्य र अन्त्ययुक्त जीवनविकास देखाइएको हुन्छ, जसले गर्दा यो पूर्ण प्रतीत हुन्छ र यसले जीवित प्रणालीले जस्तै आनन्द प्रदान गर्छ (नेपाल, २०७८, पृ. १५६) । त्यसैले भव्य र सौजन्यपूर्ण शैलीमा लेखिएको लामो वर्णनात्मक कवितालाई बृहत् रूप भनी अर्थ्याइएको छ ।

साहित्यिक विधाहरू गतिशील हुने भएकाले स्रष्टाले हरेक विधामा समयानुसार नवीनतम प्रयोग गर्नुलाई स्वाभाविक मान्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा परम्परा र प्रयोगशीलताको अन्तःसङ्घर्षबाट नै कुनै पनि विधाले आफ्नो स्वरूप ग्रहण गरेको देखिन्छ । एकातिर परम्परालाई हुबहु अनुसरण गर्दै साहित्यिक कृतिहरू सिर्जना गरिन्छन् भने अर्कातिर केही नवीन प्रयोगका

साथ स्रष्टाहरूले आफ्नो सिर्जनाकर्मलाई अघि बढाइरहेका हुन्छन् । महाकाव्यलेखनको परम्परागत मान्यताभन्दा केही पृथक् मान्यतालाई अनुसरण गरिएका पक्षहरूलाई यस लेखमा प्रयोगशीलताका रूपमा लिइएको छ । अतः महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका मान्यताहरूभन्दा पृथक् किसिमले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले *सुलोचना* महाकाव्यमा प्रयोग गरेका नवीन सन्दर्भहरूलाई यसमा अनुशीलन गरिएको छ । खास गरी महाकाव्यसम्बन्धी परम्परागत मान्यताविपरीत विषयसन्दर्भ, पात्रविधान, रसविधान, लयविधानलगायतका प्रयोगमा देखिएका सन्दर्भहरूलाई प्रयोगशीलताका पक्षहरूलाई विश्लेषणको ढाँचाका रूपमा अङ्गीकार गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३. सुलोचना महाकाव्यमा प्रयोगशीलताका सन्दर्भ

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *सुलोचना* महाकाव्यलाई होड र प्रतिस्पर्धा अनि आशुकवित्त्वको उपजका रूपमा लिने गरिन्छ । दसैँ दिनमा तयार पारिएको यस महाकाव्यको भूमिकामा देवकोटाले भनेका छन्- “जहाँ स्त्री जातिलाई दश महिना लाग्दछ त्यहाँ दशैँ दिनमा कविबाट प्रसूति हुनामा महाकाव्य भन्न सुहाउँदो रचनाको विचित्र विलक्षणता हुनुपर्दछ ...म यहाँ कवितात्मक नाटकार बनेको हुँला अथवा पद्यात्मक उपन्यासकार” (२०५०, भूमिका) । यस भनाइबाट महाकाव्य विधाले पूर्ण कलेवर प्राप्त गर्न कविलाई समय र साधनाको प्रचुर मात्रामा आवश्यकता हुन्छ भन्ने कुरा गहिरोसँग बुझेर नै उनले यस काव्यलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस महाकाव्यलाई उनले एउटै रचनाका माध्यमबाट महाकाव्य र उपन्यासको स्वाद पाठकलाई चखाउन सकियो कि भन्ने आशा पनि गरेका छन् र उनीबाट यो महाकाव्य निकै हतारमा तयार पारिएकाले यसमा केही कमीकमजोरी रहे कि भन्ने आशङ्का पनि व्यक्त गरेको पाइन्छ । नेपाली महाकाव्य ‘आइसल्यान्डको सर्प जस्तो’ (*शाकुन्तल* महाकाव्यको भूमिका) भएको बेला नेपाली महाकाव्यको रचनामा कल्पनाको उच्च उडान गर्ने कविको दस दिनको हतारोमा अर्को महाकाव्य *सुलोचना* तयार पार्न सक्नु नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा एउटा गौरवपूर्ण उपलब्धि मान्नुपर्छ । यसअघि भानुभक्त आचार्यको संस्कृत अध्यात्मरामायणको नेपाली रूपान्तर र देवकोटाको *शाकुन्तल* महाकाव्यचाहिँ महाकवि कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकको कथानकमा आधारित रहेको परिप्रेक्ष्यमा नितान्त कविकल्पनाप्रसूत प्रस्तुत *सुलोचना* देवकोटाको मात्र होइन, अपितु नेपाली साहित्यकै पहिलो विशुद्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित मौलिक महाकाव्य (जोशी, २०५२, पृ. १९१) का रूपमा रहेको छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित हुनु र मौलिक हुनुले पनि यो महाकाव्य ऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको मानिन्छ ।

महाकाव्यलाई आफैँमा दीर्घसाधनाबाट जन्मिने विधाका रूपमा लिने गरिन्छ र आफ्नो असाधारण प्रतिभाद्वारा दसैँ दिनमा तयार पारिएको यस काव्यको प्रारम्भमा सरस्वती, सूर्य, महादेव, श्रीकृष्णको स्तुतिगान, सर्गबन्ध (पन्ध्रौँ सर्गमा विभाजित) को परिपालन जस्ता केही पूर्वीय महाकाव्य मान्यतालाई अनुसरण गरिएको भए पनि देवकोटाले यस काव्यलाई नवीन प्रयोगका साथ सिर्जना गरेको देखिन्छ । मूलतः आत्मिक प्रेमप्रतिको अभिमुखता, वैचारिक क्रान्ति तथा समाजसुधारको भावना प्रकट भएको (जोशी, २०४८, पृ. १७१) अनि होड र प्रतिस्पर्धा तथा आशुकवित्त्वको उपजका रूपमा आएको *सुलोचना* महाकाव्यमा विषयवस्तु, संरचना, नायक/नायिकाको चयन, रसविधान, लयविधान आदिका क्षेत्रमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले जुन नवीनताको प्रयोग गरेका छन्, यसैलाई प्रयोगशीलता मानेर यस शोधमा शोध्य विषयको विश्लेषण गरिएको छ । यसै आधारमा *सुलोचना* महाकाव्यको प्रयोगशीलतालाई निम्नानुसारका उपशीर्षकहरूमा अनुशीलन गरिएको छ :

३.१ विषयवस्तुमा नवीन प्रयोग

पूर्वीय आचार्यहरूले महाकाव्यको कथावस्तुका स्रोत इतिहास, पुराण र कविकल्पनालाई मानेका छन् । पाश्चात्य विद्वानहरूले जातीय दन्त्यकथा, इतिहास र कविकल्पनालाई महाकाव्यमा कथावस्तुको स्रोत मानेको पाइन्छ (उपाध्याय, २०४४, पृ. ११४) । यस दृष्टिले *सुलोचना* महाकाव्य पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वानहरूले भनेभैं कविकल्पनाप्रसूत कथावस्तु अवलम्बन गरेर लेखिएको हो तर, नेपाली महाकाव्यको इतिहासलाई हेर्ने हो भने *सुलोचना* महाकाव्य नवीन विषयवस्तु आत्मसात् गरी तयार गरिएको पाइन्छ अर्थात् यस महाकाव्यले सामाजिक विषयवस्तुलाई अङ्गीकार गरेको छ ।

सुलोचना महाकाव्यमा मूलतः सामाजिक समस्यालाई उजागर गरिएको छ । यसमा विक्रमको १९९० को दशकतिरको राणाकालीन नेपालको मूलतः सामाजिक तथा अंशतः राजनैतिक जीवनलाई विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (जोशी, २०५२, पृ. १९३) । यहाँ तत्कालीन समाजमा पुराना र नयाँ मान्यताका बिच निकै ठुलो द्वन्द्व रहेको देखिन्छ (बन्धु, २०५८, १२०) । यसमा चित्रित विषयवस्तुको अनुशीलन गर्दा तत्कालीन समाजमा अनेकौँ विरोधाभासहरू रहेको स्पष्ट हुन्छ । एकातिर त्यस बेला सुलाचनाका बुबाआमा शत्रुमर्दन र मखनाका माध्यमबाट पुराना कुल, इज्जत र मानमर्यादा गर्ने मानिसहरूको बोलबाला रहेको देखाइएको छ भने अर्कातिर ती अनङ्ग, सुलोचना, तिमिरमर्दन, चण्डमर्दन आदि पात्रहरूमा प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धले निम्त्याएको पाश्चात्य प्रभाव तथा उच्च वर्गमा देखिने पश्चिमी अनुकरणको प्रवृत्ति र त्यसतर्फको आकर्षण पनि बढ्दै गएको कुरालाई देखाइएको छ । यही प्रभावस्वरूप सुलोचनाका बुबाआमाले छोराछोरीहरूलाई अङ्ग्रेजी पढाउन थालेका थिए र पश्चिमी सभ्यताको अनुकरण गर्दा आफ्ना छन् भने तारिफ गर्ने तर सर्वसाधारणले यस किसिमको गतिविधि गरे आलोचनासमेत गर्थे । सामन्तवादी सोच भएका उच्च वर्गका मानिसहरू नारीहरूले पुरानै आदर्शलाई अँगालून् भन्ने चाहन्थे । यस काव्यकी नायिका सुलोचनालाई अङ्ग्रेजी पढाएकै कारण ऊ परपुरुषसँग बहस गर्छे भन्ने शत्रुमर्दनले अनुभव गरेका छन् । उनले अनङ्गको पहिरन र चालचलनबारे पनि टिप्पणी गरेका छन् तर आफ्ना छोराहरू र विलाससिंहले अमर्यादित व्यवहार गरे पनि उनीहरूको कुनै टिप्पणी वा निन्दा गरेका छैनन् । त्यस बेलाको समाजमा बाबुआमाको छोराछोरीमाथि प्रभुत्व थियो । यस काव्यका शत्रुमर्दन कुल र इज्जतका निम्ति छोरी पनि बगाउन तयार भएको घटनाबाट छोराछोरीहरू बाबुआमाको इच्छाविपरीत चल सक्दैनथे भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । उनी उच्च कुललाई छोराछोरीको भविष्यभन्दा माथि ठान्थे । अङ्ग्रेजी शिक्षा हासिल गरेका अनि बहिनीको इच्छाविरुद्ध बिहे हुँदै छ भन्ने थाहा पाएर पनि चण्डमर्दन र तिमिरमर्दनले कुनै प्रतिक्रिया नदिनुको कारण बाबुआमाको छोराछोरीमाथिको प्रभुत्व नै मान्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यमा पुरुषहरूको हैकमवादी प्रवृत्तिलाई देखाइएको छ । अर्थात् नारीहरू आफ्ना अधीनमा हुनुपर्छ भन्ने सोच पुरुषहरूमा देखिन्छ । यहाँ पुरुषहरूले नारीलाई कुल, इज्जत र शानका निम्ति प्रयोग गरेका छन् । कुलीन सोच र भ्रुट विचारका वाहक शत्रुमर्दनका कारण सुलोचनाको दुःखद अन्त्य भएको छ । सुलोचनाको दुःखद अन्त्य हुनुमा उनी प्रमुख दोषी देखिन्छन् भने विलाससिंहका अनेक दुर्गुण भए पनि उनको कमै दोष रहेको पाइन्छ ।

सुलोचना महाकाव्यमा सङ्क्रमणकालीन नेपाली समाजका अनेक पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ । महाकाव्यका क्षेत्रमा समाजसापेक्ष विषयवस्तुको सर्वथा अभाव खड्किरहेका बेला नेपाली महाकाव्य परम्परामा यस काव्यले अरू कविहरूलाई सामाजिक महाकाव्य रचनाका निम्ति बाटो देखाएको छ । यो महाकाव्य आफ्ना युगका सामाजिक समस्यालाई उद्घाटित गरी समकालीन समाजको स्वरूप प्रस्तुत गर्न समर्थ भएको छ (बन्धु, २०५८, पृ. १२५) । निश्चय नै यस महाकाव्यको प्रकाशन हुनुअघि सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कुनै पनि महाकाव्यको सिर्जना भएको पाइँदैन ।

यस्तो परिवेशमा महाकाव्यका क्षेत्रमा सामाजिक विषयवस्तुलाई प्रवेश गराउनु देवकोटाका निम्ति मात्र होइन, नेपाली महाकाव्यका निम्ति पनि सुखद अवस्था हो । त्यसैले नेपाली महाकाव्यका क्षेत्रमा नवीनतम विषयवस्तु प्रवेश गराएर देवकोटाले *सुलोचना* महाकाव्यमा नयाँ प्रयोग गरेका छन् ।

३.२ नायकको नवीन प्रयोग

महाकाव्यको नायकका सम्बन्धमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवै थरी विद्वान्ले कुलीन, भद्र, यशस्वी, वैभवशाली र पराक्रमी हुनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई अधि सारेका छन् । अरस्तुले सहज मानवीय दुर्बलताको प्रकाशनमा आफ्नो अभिमत प्रकट गरेका छन् भने संस्कृत काव्यशास्त्रीहरूले आदर्श चरित्रमाथि जोड दिएका छन् (उपाध्याय, २०४४, पृ. ११४) । विशेष गरी पूर्वीय विद्वान्हरूले महाकाव्यको नायक देवता अथवा असल वंशमा जन्मिएको धीरोदात्त गुणले युक्त क्षत्रिय हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा देवता अथवा कुलीन एवम् सर्वगुण सम्पन्न पुरुष मात्र महाकाव्यको नायक हुनुपर्छ (भँडारी, २०५३/०५४, पृ. २२) भन्ने मतलाई अधि सारेका छन् । उपर्युक्त शास्त्रीय मान्यतालाई *सुलोचना* महाकाव्यमा महत्त्व दिइएको छैन । यस काव्यको प्रकाशनसँगै देवता अथवा कुलीन एवम् सर्वगुण सम्पन्न पुरुष मात्र नायक हुन सक्छ भन्ने मान्यतालाई अस्वीकार गरिएको छ । यस काव्यमा चित्रित नायक अनङ्ग देवता, उच्च कुलीन वा सर्वगुण सम्पन्न व्यक्ति होइनन् । उनको परिचय कविले यसरी दिएका छन् :

अनङ्गनाथ खत्री जो अग्ला, गोरा, मनोहर ।
बान्किला जीउका, चट्ट मिलेका नाक औ मिही ॥
काला भौका, थोर लाम्चो चेहरा, अति सुन्दर ।
खाने मुख बडो राम्रो हिसीको मृदुलाधर ॥ (पृ. ३७)

देवकोटाले अनङ्गलाई आदर्श पात्रका रूपमा चिनाएका छन् । वास्तवमा उनी आस्तिक तथा मानवतावादी विचार बोक्ने पात्र हुन् । बाल्यकालकी सहपाठी र वयस्क हुँदासम्म उनले सुलोचनालाई प्रेम गरेको देखिन्छ । उनका चरित्रमा सुलोचनाको विवाहपूर्व र पछि निकै भिन्नता देखिन्छ । विवाहपूर्व उनी विचार, व्यवहार जस्ता कुरामा दृढ, उत्साही र ओजस्वी देखिन्छन् भने विवाहपछि उनी निकै अन्योलग्रस्त देखा पर्छन् । उनी कोमल स्वभाव र भावुक प्रवृत्तिका अन्तर्मुखी चरित्रका रूपमा देखिन्छन् । उनी आस्तिक छन् तापनि उनको आस्तिकता जीवनमुखी र उदार किसिमको छ । सुलोचनाको विवाहपूर्व मुक्त र आत्मिक प्रेम गर्ने अनङ्ग उनको विवाहपछि अमर प्रेममा विश्वास गर्छन् । आजीवन सुलोचनाको आराधना गरेर अविवाहित जीवन बिताएका अनङ्ग छद्मवेशी रूप धारण गरी जैमानेका रूपमा चिनिन्छन् र पागलप्रेमी बनेर देखा पर्छन् । सुलोचनालाई विलाससिंहले कुटेर घरबाट निकाल्न लाग्दा गतिलो जवाफ दिन्छन् र सबै कुराबाट वाक्क भएर उनी भौँतारिँदै सुन्दरीजल, शिवपुरी हुँदै जोगीको भेषमा सुलोचना आर्यघाटमा मृत्युशय्यामा छटपटाइरहेका बेला उनीसँग आँखा जुधाएर अलप हुन्छन् भने सुलोचनाले पनि प्राणत्याग गर्छिन् ।

सुलोचना महाकाव्यका नायक अनङ्ग सामान्य परिवारमा जन्मिएका र पढेलेखेका असल प्रेमी हुन् । उनका चरित्रमा नायकमा हुनुपर्ने माधुर्य, धैर्य, तेज, ललित जस्ता गुणहरू विद्यमान छन् (भँडारी, २०५३/०५४, पृ. २३) । उनको सारा चरित्रमा खोट लगाउने ठाउँ देखिँदैन तापनि उनलाई पूर्वीय तथा पाश्चात्य महाकाव्यका कुनै पनि लक्षणले बाँध्न सकेको पाइँदैन । महाकाव्यको पूर्वीय मान्यताअनुसार नायकमा हुनुपर्ने गुण अनङ्गमा भेटिँदैन । उच्च वंश, धीरोदात्त गुणविपरीत वर्णसङ्कर जात र सङ्घर्षहीनता अनङ्गका कमजोर चारित्रिक विशेषता हुन् । उता सुलोचनालाई कविले

केन्द्रीय पात्रका रूपमा उभ्याएका छन्। यसै पात्रका नाममा महाकाव्यको नामकरणसमेत गरिएको छ। रूपमा सुन्दर, गुणमा असल र धैर्यशील, भावमा कोमल, विचारमा आदर्शवादी, वर्गमा कुलीन र प्रवृत्तिमा सहनशील देखिने यस महाकाव्यकी नायिका सुलोचनाको प्रेम र विरहमा सिङ्गो महाकाव्य तयार भएको छ (जवाली, २०६८, पृ. १६७)। यस काव्यमा नायिकाको केन्द्रीय भूमिका रहेको कुरालाई देखाइएको छ। नायकको नायकत्वको कमीका कारण नारी सुलोचनालाई यस काव्यमा नायक बनाएको पाइन्छ। यसरी नारीप्रधान वा नारीचरित्रलाई नायकको भूमिका दिनु पनि आफैमा एउटा उल्लेख्य प्रयोगशीलताको लक्षण हो। निश्चय नै यस काव्यका नायक अनङ्ग शालीन तथा भद्र छन्; कसैको अहितमा काम गर्दैनन्। उनी सुलोचनाप्रतिको एकोहोरो प्रेममा पागलजस्तै बनेका बनेका छन् तापनि उनलाई नायकत्व प्रदान गरिएको छैन। यसरी यस काव्यमा महाकाव्यीय लक्षणभन्दा पृथक् वा नवीन किसिमले नायकको भूमिकालाई देखाइएको हुँदा नायकको प्रयोगमा पनि प्रयोगशीलता रहेको स्पष्ट हुन्छ।

३.३ रसविधानको नवीन प्रयोग

पूर्वीय मान्यताअनुसार महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्तमध्ये कुनै एउटा रसलाई प्रमुख रसका रूपमा अङ्गीकार गरिनुपर्छ। यस मान्यतालाई सुलोचना महाकाव्यले पूरै अस्वीकार गरेको छ। यसमा अङ्गी रसका रूपमा करुण रसलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने शृङ्गार, शान्त, भयानक, वीर, रौद्र र अद्भुत रसहरूलाई अङ्ग रसका रूपमा मात्र समावेश गरिएको छ (लामिछाने, २०५८, पृ. १०८)। यसै गरी बीभत्स र हास्य रसको प्रयोग पनि एकाध ठाउँमा भएको पाइन्छ। सामन्ती परम्परा एवम् विकृत संस्कारको परिणामस्वरूप नायिका सुलोचना, बिजुली र कला जस्ता नारी पात्रहरूको दुर्घटित जीवनकथाले काव्यलाई करुण रसप्रधान बनाएको पाइन्छ। समाजका कुपरम्पराका कारण वियोगान्तसम्बन्धी मूल भाव निकै सशक्त र प्रभावकारी बनेको छ। अतः यसमा प्रयुक्त करुण रस स्वाभाविक एवम् सान्दर्भिक बनेको छ। यस काव्यमा करुण रसलाई परिपाकमा पुऱ्याइएको छ। यसरी यस महाकाव्यको रसविधान पूर्वीय सिद्धान्तसँग मेल खाँदैन। यसमा करुण रसलाई अङ्गी र अन्य सबै रसहरूलाई अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अङ्गी रसलाई परिपुष्ट पार्नमा अङ्ग रसका रूपमा आएका शृङ्गार, शान्त, वीर आदि रसहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। अतः करुण रसलाई अङ्गी रसका रूपमा प्रयोग गरिनु पनि यस महाकाव्यको महत्त्वपूर्ण नवीन प्रयोग हो।

३.४ नारी चरित्रको नवीन प्रयोग

सुलोचना महाकाव्य नारीप्रधान महाकाव्य हो। अतः चरित्रविधानका दृष्टिले नेपाली महाकाव्यको इतिहासमै यसले नौलो आयाम सिर्जना गरेको छ। खास गरी यस काव्यमा नायिका सुलोचनाको चरित्रलाई जीवनका अनेक आरोहअवरोहसँग जुध्दै र समयले बाँधेका कठोर नियतिलाई भोग्दै अधि बढ्ने नारीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। जिजीविषा र जीवन सङ्घर्षका दृष्टिले नायिका सुलोचनाका तुलनामा नायक अनङ्गको चरित्र निकै कमजोर देखिन्छ। यस काव्यमा सुलोचना शत्रुमर्दन र मखनाकी छोरी तथा चण्डमर्दन र तिमिरमर्दनकी बहिनी एवम् अनङ्गकी प्रेमिकाका रूपमा देखा पर्छिन्। उनको रूपलावण्य अत्यन्त मनमोहक रहेको छ। धेरै गुणहरूले सम्पन्न सुलोचना पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजको शोषण भोग्न विवश नारी पात्र हुन्। उनी पुरुषहरूकी खेलौना जस्तै बनेकी छन्। अनङ्गबाहेक अरुलाई पति मान्न गाह्रो मान्ने र शिक्षित युवती भएर पनि उनमा आफूलाई जबर्जस्ती कुरूप बुढोसँग बिहे गरिदिँदा आवश्यक विद्रोह गर्न नसक्ने, धर्मभीरु भएकै कारण बिहेपछि विलाससिंहलाई पति मान्ने, जैमानेका रूपमा उपस्थित अनङ्गलाई स्पष्ट चिन्दा चिन्दै पनि कुनै संवाद नगर्ने जस्ता उनका चरित्रमा पाइने कमजोर पक्ष हुन्। वास्तवमा यस काव्यकी नायिका सुलोचना परिस्थितिले डोर्याएकी र नियतिले ठगिएकी पात्रका रूपमा चित्रित छन्।

काव्यकी नायिका सुलोचनाका चरित्रमा केही कमीकमजोरी भए पनि कविले उनको चरित्रोद्घाटनकै सेरोफेरोमा दुःखमय विपना, सुखमय सपनामा भन्ने दार्शनिक चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन् । अर्थात् विपना दुःखपूर्ण छ र यो दुखैदुःखले घेरिएको छ । वास्तविक जीवन भोगाइमा त्यो सपनाको सुखभोग सम्भव छैन । जीवन भोगाइका क्रममा मानिसले प्राप्त गर्ने कुरा नै असफलता हो । काव्यको यही सन्देश सम्प्रेषण गर्ने उद्देश्यलाई सुलोचनाका चरित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । अतः महाकाव्यको उद्देश्यलाई नै नारीपात्रको चरित्रमा केन्द्रित गरी सुलोचना महाकाव्य तयार पारिएकाले यसलाई पनि प्रयोगशीलताको विशिष्ट उदाहरण मान्न सकिन्छ ।

३.५ लयविधानको नवीन प्रयोग

देवकोटाले सुलोचना महाकाव्यमा विविध वार्षिक छन्दहरूको सहज एवम् स्वस्फूर्त रूपमा प्रयोग गरेका छन् । भावनामा बग्ने देवकोटाको भावनालाई छन्दको बन्धन र व्याकरणको नियमले बाँध्न मात्र नसकेको होइन, नेपाली शब्दकोशले पनि पुगेन (खनाल, २०२५, पृ. २४६) । देवकोटाको यस काव्यमा अनुष्टुप्, शशिवदना, वंशस्थ, इन्द्रवज्रा, स्रग्धरा, स्वागता, शार्दूलविक्रीडित, द्रुतविलम्बित, उपजाति, मन्दाक्रान्ता आदि छन्दहरूको प्रयोगमा प्रशस्त नवीनता पाइन्छ । यसमा आधा पङ्क्तिका श्लोकदेखि एक सय नौ पङ्क्तिसम्मका श्लोकहरू रहेका छन् । यसो गर्नुको तात्पर्य भावलाई प्रस्तुत गर्दा जति पङ्क्तिको आवश्यकता पर्छ त्यति नै प्रयोग गरिएको छ भन्ने निचोड निस्कन्छ । यसमा गरिएको अनुष्टुप् छन्दको निम्नानुसारको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

“त्यहाँ हेरन फेरि के
अत्याचार, अनाचार, व्यभिचार, अचार छन् ।” (पृ. ५२)

महाकाव्यको लयविधान आफैमा कविका लागि चुनौतीपूर्ण कार्य हो । यो कठोर तपस्याबाट मात्र प्रतिफल प्राप्त हुने कुरा हो तर देवकोटाले छन्दविधानलाई सहज रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनले सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन र त्यसमा आगामी सर्गको घटनाको सङ्केत गर्नेपनि शास्त्रीय मान्यतालाई प्रायः ख्याल गरेको पाइँदैन । यसरी छन्दप्रयोगमा यान्त्रिकता नहुनु र सहज तथा स्वाभाविक रूपमा छन्दको प्रवाह पाइनु, छन्दप्रयोगका कारण भावमा कुनै असर नपर्नु आदि यस काव्यका लयविधानका विशेषता हुन् । अतः देवकोटाले शास्त्रीय मान्यतालाई त्यति महत्त्व नदिई लयविधानका साथ सिर्जना गरेकाले सुलोचना महाकाव्यलाई अर्को महत्त्वपूर्ण नवीन प्रयोगका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४. निष्कर्ष

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको सुलोचना महाकाव्य होड र प्रतिस्पर्धा तथा आशुलेखनको प्रतिफल हो । उनले यस काव्यमा विषयवस्तु, चरित्रोद्घाटन, रसविधान, लयविधान आदिका दृष्टिले महाकाव्य लेखनको परम्परागत शैलीलाई कम महत्त्व दिएका छन् । उनले यसमा सङ्क्रमणकालीन नेपाली समाजका आरोहअवरोहहरूको चित्रण गरेका छन् । महाकाव्यका क्षेत्रमा समाजसापेक्ष विषयवस्तुको सर्वथा अभाव खड्किरहेका बेला नेपाली महाकाव्य परम्परामा यस काव्यको आगमन महत्त्वपूर्ण परिघटना हो । सर्वप्रथम युगीन सामाजिक समस्यालाई उद्घाटित गर्नु यस महाकाव्यको नवीन प्रयोगको सूचक हो । यसै गरी यस काव्यमा नायिका सुलोचनाको केन्द्रीय भूमिका रहेको कुरालाई उल्लेख गरिएको छ । नायक अनङ्गको नायकत्वको कमजोरीका कारण नारी सुलोचनालाई यस काव्यमा नायक बनाएको पाइन्छ । महाकाव्यको नामकरण पनि उनैका नामबाट राखिएको छ । यहाँ नारीप्रधान वा नारीचरित्रलाई नायकको भूमिका प्रदान गरी महाकाव्यीय लक्षणभन्दा भिन्न प्रकृतिको प्रयोग गरिएको छ । यस्तै रसविधानका दृष्टिले पनि यो महाकाव्य नवीन प्रकृतिको रहेको छ । यसको रसविधान पूर्वीय सिद्धान्तअनुसार गरिएको छैन किनभने यसमा करुण रसलाई अङ्गी र

अन्य सबै रसहरूलाई अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । अतः करुण रसलाई अङ्गी रसका रूपमा प्रयोग गरिनु पनि यस महाकाव्यको महत्त्वपूर्ण नवीन प्रयोग हो । यसै गरी लयविधानका दृष्टिले समेत यो महाकाव्य नवीन प्रकृतिको रहेको छ र लयप्रयोगमा यान्त्रिकता होइन अपितु सहज एवम् स्वाभाविकता देखिन्छ । यसले शास्त्रीय मान्यतालाई भन्दा सहज लयविधानलाई महत्त्व दिएको छ । अतः यस महाकाव्यको लयविधानमा पनि नवीनता भेटिन्छ । यसरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले *सुलोचना* महाकाव्यमा नवीन प्रयोगहरू धेरै गरेका छन् । महाकाव्यसम्बन्धी सिद्धान्तले निर्देश गरेका कतिपय तत्त्वहरूलाई कम महत्त्व दिई उनले गहन तथा शक्तिशाली मानिएको महाकाव्य विद्यालाई भिन्न स्वरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सामाजिक विषयवस्तु छनोट गर्नु, यस महाकाव्यलाई कविता-नाटकको नाम दिनु, महाकाव्योचित नायकको चयन नगरी नारी प्रधान वा नायिका प्रधान शीर्षक दिनु, शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये कुनै एउटा रस प्रधान रूपमा आएको हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका विपरीत करुण रसलाई प्रधान रूपमा प्रयोग गरिनु र लयविधानलगायत कतिपय कुरामा बेवास्ता गर्नुले *सुलोचना* महाकाव्य प्रयोगशीलताको महत्त्वपूर्ण उदाहरण बनेको स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४४), *साहित्य प्रकाश*. (चौथो संस्क.), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४७), 'नेपाली महाकाव्य : परम्परा र प्रवृत्ति', *प्रज्ञा*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान. पृ. १८-२९ ।
- गिरी, मधुसूदन (२०६९), *प्रयोगवादकालीन कवितामा बिम्बविधान*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय डीनको कार्यालय, कीर्तिपुर ।
- गौतम, दीपक (२०७५), *महाकाव्य अध्ययन*, सुर्खेत : लेखक स्वयम् ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०४८), *देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना*, काठमाडौँ : सिद्धार्थ वनस्थली प्राज्ञिक परिषद् ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५२), *महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य* (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०६६), *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद* (पाँचौँ संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- जवाली, रामप्रसाद (२०६८), *महाकाव्य सिद्धान्त र नेपाली प्रयोग*, काठमाडौँ : ऐरावती प्रकाशन प्रा. लि. ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०५०), *सुलोचना*, (सातौँ संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, देवी (२०७८), *लेखन शिल्प*, काठमाडौँ : ऐरावती प्रकाशन ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०४०), *सिद्धान्त र साहित्य*, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८), *देवकोटा*. (तृतीय संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६), *उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भँडारी, माधव (२०५३/०५४), 'पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तका परिप्रेक्ष्यमा 'सुलोचना'को महाकाव्यविधान', *वाङ्मय*, ७, पृ. २१-२५ ।
- लामिछाने, बुनू (२०५८), *सुलोचना महाकाव्यको विश्लेषण*, काठमाडौँ : कृतिकार स्वयम् ।